

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-58-269-275>

УДК: 61:811.512.154

Кайымова Ф. М., филол. илимд. канд.

faridakaiymova@mail.ru

ORCID-0009-0009-1492-0346

*БатМУнун М. М. Тайиров ат. Кызыл-Кыя
гуманитардык-педагогикалык институту*

Кызыл-Кыя ш.

Алибаева Н. К., студент

Alibaevanazima2004@gmail.com

ОшМУ, Ош ш.

Кыргызстан

269

Вестник Иссык-Кульского университета, №58, 2024

МЕДИЦИНАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ
ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ

Макалада Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик тил жөнүндө» Мыйзамын жүзөгө ашыруунун айрым шарттары, медицина тармагына тиешелүү атоолорду кыргыз тилине которуунун мааниси, аларды жасоонун жана башка тилдерден кабыл алуунун жолдору туурасында сөз болот. Медициналык атоолорду кабыл алуунун жана аларды жасоонун, пайда болуусунун жолдору классификацияланып көрсөтүлөт; атоолорду кыргызчалоо аракеттеринин кыргыз лексикасын жана терминологиясын байытуудагы ролу жана практикадагы ыңгайлуулугу баса белгиленет. Медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу аракети КРнын «Мамлекеттик тил жөнүндө» Мыйзамын жүзөгө ашырууга кошкон салымы деп эсептелет. Мамлекетибизде бул тармактагы кесиптик сөздөрдү кыргызчалатууда оозго аларлык аракеттер бар. Макалада буга чейинки медициналык терминдердин классификациясына толуктоолор, түзөтүүлөр киргизилет; мындай атоолор кыргыз тилиндеги жасалышы жана колдонулушу боюнча бөлүштүрүлөт.

Медицина кишинин ден соолугуна кам көрүүчү илим болгондон кийин, бул тармактагы атоолордун мааниси жалпы коомчулукка түшүнүктүү болгону оң.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, медицина, атоолор, терминдер, кабыл алуу, которуу, сөз жасоо, кесиптик сөздөр.

Кайымова Ф. М., канд. филол. наук

faridakaiymova@mail.ru

ORCID-0009-0009-1492-0346

КГПИ им. М.М.Тайрова, БатГУ

Алибаева Н. К., студент

Alibaevanazima2004@gmail.com

ОшГУ, г. Ош.

Кыргызстан

ПУТИ ОБРАЗОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются некоторые условия реализации Закона КР «О государственном языке», важность перевода медицинских терминов на кыргызский язык, способы их создания и заимствования с других языков. Автор классифицирует и показывает способы восприятия медицинских терминов и их создания, происхождения; подчеркивает роль попыток перевода терминов в обогащении кыргызского словаря и терминологии, а также в практическом удобстве. Попытка перевести медицинские термины на кыргызский язык считается вкладом в реализацию Закона «О Государственном языке Кыргызской Республики». В нашей стране предпринимаются усилия по переводу профессиональных слов на кыргызский язык в сфере медицины. В статье внесены дополнения и исправления в предыдущую классификацию медицинских терминов; такие термины делятся по их образованию и использованию в кыргызском языке.

Поскольку медицина – это наука, которая заботится о здоровье человека, значение названий в этой области должно быть понятно широкой публике.

Ключевые слова: государственный язык, медицина, термины, заимствование, перевод, словообразование, профессиональная лексика.

Kaimova F. M., cand. philol of science, docent

KGPI after. M. M. Tairova BATSU university

faridakaiymova@mail.ru

ORCID: 0009-0009-1492-0346

Alibaeva N. K., student

Alibaevanazima2004@gmail.com

EDUCATIONAL WAYS MEDICAL TERMS IN KYRGYZ LANGUAGE

The article discusses some of the conditions for the implementation of the Law of the Kyrgyz Republic "On the State Language", the importance of translating medical terms into the Kyrgyz language, ways of creating and borrowing from other languages. The author classifies and shows the ways of perception of medical terms and their creation, origin; stresses the role of attempts at translation of terms in enriching Kyrgyz vocabulary and terminology, as well as in practical convenience.

An attempt to translate medical terms into Kyrgyz language is considered a contribution to the implementation of the Law on State Language of Kyrgyz Republic. In our country, efforts are being made to translate professional words into Kyrgyz language in the field of medicine. The article makes additions and corrections to the previous classification of medical terms; such terms are divided according to their formation and use in Kyrgyz language.

Since medicine is the science that deals with human health, the meaning of names in this field should be clear to the general public.

Key words: state language, medicine, terms, interchange, translation, word formation, professional vocabulary.

Тилибизде адамдардын бардыгына бирдей тиешелүү же түшүнүктүү болбогон сөздөр кезигет. Бул сөздөрдү жалпы элдин билүүсү зарыл эмес. Мындай атоолор көп учурда бирдей кесиптин ээлери үчүн мүнөздүү. Саламаттыкты сактоо тармагында иштеген адистер мамлекеттик тилди кесиптик-профессионалдык деңгээлде билиши абзел. Башка кесиптик тармактарда да ошол кесиптеги адамдар үчүн анчалык түшүнүктүү болбогон сөздөр жолугат. Жалпыга мааниси белгилүү боло бербеген ушундай сөздөр тил илиминде «кесиптик лексика», «профессионалдык лексика», «профессионализмдер» деген терминдер менен аталат. Тактап айтканда, кандайдыр бир өндүрүштүн ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү жамаатынын кебине тиешелүү болгон сөздөр профессионализмдер делет [1, 187-б.]. Мындай сөздөр кесиптин түрлөрүнө карата тар чөйрөлөрдө колдонулуп, ошол кесипте эмгектенген адамдардын тилинде көп айтылат. Бул өзгөчөлүгү жагынан кесиптик сөздөр терминдер менен окшош.

Көпчүлүк медициналык терминдердин, аппараттардын, дары-дармектердин аталыштары да колдонулуу алкагы чектелип, маанилери элдин кеңири катмарына түшүнүксүз болгон жаргон сөздөр болуп эсептелет. Анткени менен медицина илимине байланыштуу терминдердин дээрлик баары кишинин организмине, анын эң баалуу болгон ден соолугун чыңдоого байланышкандыктан, алардын мааниси жамы кыргыз журтуна түшүнүктүү болгону оң. Бул көйгөйдү жөнгө салуу үчүн медициналык терминдерди кыргызча колдонуу зарылчылыгы келип чыгат. Мунун өзү – илимий макалабыздын актуалдуулугу.

Кыргыз медицинасы кеңеш өкмөтү орногондон тарта бир кыйла өнүгүү жолуна түшөт. Медицина илимин медициналык терминдерсиз кабылдоо кыйын. Бүгүнкү күндө колдонулуп жаткан терминдеринин көпчүлүгү чет тилдеринен, б. а., латын, грек, англис, орус тилдеринен кабыл алынган. Бул тилдердеги медициналык терминдердин терең жайылуусу медицина илиминин бүгүнкү күндө жогорку деңгээлде өнүгүп жатышы менен тыгыз байланыштуу.

Ошондой эле учурда колдонулуп жүргөн кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин байыркы түрк адабияты жана тили менен да байланышы бар. Мисалы, жалпы түрк элдерине орток болгон Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” жыйнагынан, “Коркут-Ата”, “Огуз-Намэ”, “Алпамыш” чыгармаларынан, Жусуп Баласагындын эмгектеринен бир нече медициналык атоолорду кезиктирүүгө болот. Ал терминдердин кээ бирлери өзүнүн нукуралуулугун жоготкон же мааниси өзгөрүлгөн,

же балким, фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон [5].

Кыргыз тилинде алгачкы медициналык сөздүк 1936-жылы “Анатомия жана физиология терминдеринин кыргызча жана орусча сөздүгү” деген аталышта орто мектептерге ылайыкталып жазылган.

Андан кийин 1964-жылы И. К. Ахунбаевдин медициналык терминдерди камтыган сөздүгү жарык көргөн. Жогоруда аталган сөздүктө айырмаланып, бул эмгекте автор тарабынан бир нече жаңы сөздөр изилденип, кыргыз тилиндеги котормолору берилген.

Ушул эле жылы “Медицина боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” М. А. Алиев жана Т. А. Тыналиевалардын авторлугу алдында жарыкка чыгат.

1967-жылы И. К. Ахунбаев тарабынан “Адамдын кыргызча-орусча сөздүгү” чыккан. Бул сөздүктө адамдын физиологиясына арналган сөздөрдүн кыргыз тилиндеги котормолору берилген.

Кыргыз медицинасы өнүгүү жолуна түшкөн чакта 1973-жылы М. С. Мамбетовдун 9 миңге жакын сөздөн турган “Клиникалык медицина терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү” жарык көргөн. Бул сөздүктө латын, грек, орус тилиндеги медициналык сөздөрдүн кыргызча маанилери берилген. Ошондой эле бул эмгекти түзүүдө автор терминологиялык сөздүктөрдөгү принциптерди (сөзмө-сөз которуу, түздөн-түз котормосуз ж. б.) жетекке алган.

Медициналык терминдерди кыргызчалоо ишин жандандыруу, аны бир системага салууга көмөктөшүү аркылуу «Мамлекеттик тил жөнүндө» Мыйзамдын айрым талаптарын ишке ашыруу иштин максатын түзөт.

Изилдөөнүн материалы болуп медициналык терминдер, медициналык терминдердин сөздүктөрү, кесиптик-терминологиялык сөздөр жана кыргыз тилинде чыккан медициналык тексттер каралды. Мамлекеттик тил мыйзамынын жүзөгө ашырылыш шарттары талданды. Ал эми изилдөө ишинде сыпаттоо, классификациялоо, которуу усулдары колдонулду.

Медицина, дабагерчилик, эмчилик – кишинин саламаттыгын сактоо жана бекемдөө максатында соо жана оорулуу адамдын организмде өтүп жаткан процесстерди изилдөөгө, оорулардын алдын алууга, дарылоого багытталган илимий жана практикалык иштердин тармагы [2, 201-б.].

Ар бир адам өзүнүн ден соолугун сактоого, ооруп калса, айыгууга ынтызар. Тилчи адис жана болочок дарыгер катарында учурда «Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик тил жөнүндө» Мыйзамын жүзөгө ашыруудагы бир салымыбыз катары медициналык терминдердин кыргыз тилинде которулушуна, колдонулушуна салым кошууну эсептейбиз.

КР Саламаттыкты сактоо министрлигинде да «Мамлекеттик тил жөнүндө» Мыйзамды жүзөгө ашыруу боюнча бир топ иштер жүргүзүлүп жатат: республика боюнча Медмамтил штабы уюштурулуп, иш алып барууда.

Төмөнкү китептер мамлекеттик жана расмий тилде жазылып, мамлекетибиздеги бардык медициналык мекемелерге колдонуу үчүн таркатылган:

- 1) История болезни – бейтап баяны;
- 2) Амбулаторная карта – ден соолук баяны;
- 3) Кыргыз-орус медициналык терминдердин чакан сөздүгү;
- 4) Диагностика – дарттапма;
- 5) Орусча-кыргызча-англисче медициналык сөздүк.

Ошондой эле тилди өнүктүрүүгө байланыштуу программалар иштелип чыкты. 2000-2010-жылдардагы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүнүн

программасы КРнын №268 [5] указы менен бекитилип, анын бешинчи багытында терминологияны өнүктүрүү, терминологиялык (тармактык) сөздүктөрдү басып чыгаруу каралган.

Учурда «Кыргызча-орусча», «Орусча-кыргызча» сөздүктөр иштелип чыкса да, тилекке каршы, айрым авторлор, окумуштуулар кыргыз тилинде эмгек жазууда атайын сөздүктөрдү пайдаланбай, өз алдынча терминдерди чыгарып колдонуп жүрүшөт. Мунун натыйжасында, бир эле терминдин бир нече эквиваленти болуп калууда. А бул болсо, өз учурунда баш аламандыкка алып келет; окутуу, изилдөө, түшүнүү, алака иштерин кыйындатат.

Мындай кемчиликтерди жөнгө салуу, мамлекеттик тилдин маданиятын көтөрүү, анын ичинде медициналык терминдерди тартипке салуу, мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүүгө ж. б. көмөк көрсөтүү максатында жана жогоруда аталган программага ылайык, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын редакциянын бюросунун токтому менен бекитилген «Такталган терминдер» медициналык тармагында да иштелип чыкты.

Мамлекеттик тилди ишке киргизүүдөгү эң татаал тармак – медицина тармагы. Бул тармакта медициналык иш кагаздар менен катар, медициналык терминдерди да мамлекеттик тилге өткөрүүгө аракеттерди жасоо учурдун талабы болуп отурат. Бул жаатта саламаттыкты сактоо тармагында «Манас таалими» программасы да кабыл алынган.

Мамлекеттик тил комиссиясы тарабынан терминдердин иштелип чыгуусу, бир тартипке салуу жагы атайын комиссия тарабынан каралып, мамлекеттик маанилүү маселе катары ишке ашырылат. Демек, медицина тармагында да муну ишке ашыруу керек. Бирок терминдерди ар ким эле өзү каалагандай которо берүү да туура эмес. Маселен, Жалал-Абад шаарынын кээ бир медициналык мекемелеринде «Неврология» бөлүмүн «Сезимтал оорулар» бөлүмү деп которуп жүрүшкөнүн айрым басма булактар белгилешет. Мындай которуу баш аламандыкка алып келет. Терминдерди кыргызчалоодо адистер кийлигишүүсү максатка ылайык. Ошондой эле Мамлекеттик тил комиссиясына караштуу атайын Терминологиялык комиссиясы тарабынан которулган медициналык терминдердин кыргызчаланган сөздүктөрүнөн гана пайдалануу керек.

Ал эми эл аралык медициналык терминдерди кыргызчага которуунун зарылчылыгы жок. Анткени кыргыз тилинин байышынын жана өнүгүшүнүн бир булагы илимий терминдер менен кабыл алынган сөздөр болуп саналат.

М. Жээналиев медициналык терминдерди 2 топко бөлүп карайт:

- 1) орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден алынып, кыргызча которулбаган терминдер;
- 2) башка тилдерден которуу жолу менен пайда болгон же накта эне тилдин корунан жасалган терминдер.

Булар дагы экиге бөлүнөт:

- а) которуу аркылуу алынган терминдер;
- б) эне тилдин корунан алынган терминдер [3, 15].

Биз бул бөлүштүрүүгө дагы айрым тактоо, толуктоолорду киргизгибиз келет. Тактап айтканда, медициналык терминдердин кыргыз тилиндеги жасалышын жана колдонулушун төмөнкүчө карамакчыбыз:

1. Кыргыз тилине орус тили же орус тили аркылуу башка тилдерден түздөн-түз кабыл алынган медициналык терминдер.

Мындай терминдер медицина тармагына байланыштуу колдонулуучу кесиптик-терминологиялык сөздөрдүн негизги тобун түзөт. Бул жааттагы терминдердин өтө көп бөлүгү латын жана грек тилдеринен кабыл алынып, эл аралык терминдер болуп эсептелет. Ошондуктан мындай терминдер кыргыз медицинасында котормосуз пайдаланылат. Мисалы, *вирус* (лат), *бруцеллез* (лат.), *пиелонефрит* (гр.), *литотомия* (гр. ташты алып салуу операциясы), *меланома* (гр. меланоциттерди пайда кылуучу шишик) [4: 17, 23, 52-бб.] ж. б. Ошондой эле айрым *галлюцинация*, *гипалит*, *гигиена*, *изоляция*, *имплантация* сыяктуу терминдер да орус тилиндеги варианты боюнча колдонулат.

2. Кыргыз тилине башка тилдерден которуу жолу аркылуу кабыл алынган медициналык терминдер.

Терминдердин мындай түрүн өз ара дагы 2 топто карасак болот:

а) толук которуу жолу менен кабыл алынган медициналык терминдер. Мисалы, *врач – дарыгер*, *сибирская язва – күүдүрмө*, *больной – кеселман*, *оорулуу*, *бейтап*; *вакцина – эм*, *вена основная – негизги көк тамыр*, *верхняя челюсть – үстүңкү жаак*, *диагноз – дартнаама*, *жгут – боолук*, *зубы клыки – кыйма тиштер*, *железы небные – көмөкөй бездери*.

б) толук эмес же жарым-жартылай которуу жолу менен кабыл алынган медициналык терминдер. Медициналык терминдердин көбү составы боюнча татаал түзүлүштө келет. Атоолордун бул түрүнө ошол татаал сөздөрдүн бир же эки компоненти кыргызча которулуп, калган бир же эки компоненти башка тилдеги аталышы бойдон колдонулган формасын киргиздик. Мисалы, *корона вирус – таажы вирусу*, *дыхательные органы – дем алуу органдары*, *венозное давление – веналык басым*, *железы лимфатические – лимфа бездери*, *желчные камни – өт таштары* [4] ж. б.

3. Төл сөздөрдүн эсебинен пайда болгон медициналык терминдер.

Терминдердин бул түрүнө, өзгөчө, кыргыз эли жазуу-чийүүгө ээ боло элек байыркы мезгилдерден бери карай колдонулуп жүргөн, элде боло жүргөн оорулардын аттарын, аны дарылоого байланыштуу элдик медицинада колдонулуучу аталыштарды киргизмекчибиз. Маселен, *келте*, *сыздоок*, *жара*, *кутурма*, *эпкиндөө*, *талма*, *кирнелөө*, *эмдөө*, *эм*, *эм болуу*, *көз тийүү*, *учуктоо*, *көлбөтүү*, *жүрөгү түшүү*, *жүрөк көтөрүү*, *апаттоо*, *толгоо*, *төрөт*, *шал*, *кара басуу*, *чочуу*, *жин тийүү*, *илээшүү*, *делбе*, *без*, *тебүү* (*без таштаганда*), *коргошун куюу*, *жонун тилүү*, *кызамык*, *суу чечек*, *башына суу тегертүү*, *ысырыктоо* (*түтөтүү*), *кичине тилин кесүү* ж. б.

Мындай элдик атоолор кепте тубаса жана туунду формаларда кезигишет. Туунду терминдер, негизинен, этиштен атооч жасоочу аффикстердин жардамы менен жасалгандыгын байкоо кыйын эмес: *-ма/ -мак* (*кутур-ма*, *тал-ма*, *чак-мак*), *-ыт/ -ыт+гы* (*төрө-ыт*, *без-эт-ки*, *көбүр-т-кү*), *-оо*, *-ык/ -ак / -каак/ -мак* (*кирне-ле-өө*, *сызда-оо-ык*, *кычыш-каак*). «Кирне», «кирнелөө» атоосунун уңгу бөлүгүнүн этимологиясына кайрылсак, «кир» (кирүү, сук кирүү) сөзүнөн пайда болгон туунду сөз болуусу да мүмкүн. Ал эми «суу чечек», «ич өткөк» сыяктуу атоолор синтаксистик жол менен жасалган.

Бул өңдүү нукура кыргыз тилиндеги дартка байланыштуу терминдерди көбүнчө фольклордук чыгармалардан кезиктирүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги ооруга байланыштуу сөздөр илимий жактан дээрлик толук түрүндө изилденип бүтө элек. Медицинага байланыштуу бир катар сөздөрдүн котормосу бир нече сөздүктөрдө берилген менен, дартка байланыштуу сөздөр грамматикалык, лексикалык жана семантикалык жактан дээрлик изилдене элек.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мамлекетибизде башка тармактарга караганда медициналык атоолорду кыргызчалаштыруу ишинин татаалдыгын жана солгун жүрүп жаткандыгын жогоруда белгилеп өттүк. Ошондуктан муну жолго коюу үчүн атайын методикалык эмгектердин иштелип чыгуусу, атайын адистердин КР Мамтил жана тил саясаты улуттук комиссиясынын алдындагы Кыргыз терминологиясы бөлүмү менен биргеликте иш алып баруусу – замандын талабы.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]. - Бишкек, 2009. - 928 б.
2. Ден соолук: Медициналык энциклопедия [Текст] / Башкы ред. М. Борбугулов. - Бишкек, 1991.- 456 б.
3. Жээналиев, М. Кыргыз тили медицинада [Текст] / М. Жээналиев. - Бишкек, 2009.
4. Жээналиев, М. Медициналык терминдердин чакан сөздүгү [Текст] / М. Жээналиев. - Бишкек, 2007.
5. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча улуттук программа [Текст]. - Бишкек, 2021.
6. Шаршенбаев, А. К. Азыркы кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы [Текст] / А. К. Шаршенбаев, Ж. С. Боробаева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2013. - №2. - 284-287-бб.